

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
INTRODUCTION

I N T R O D U C T I O N

Au cours de l'évolution historique des peuples, on observe que les divers conquérants ont toujours cherché à imposer leur ordre juridique, en organisant selon leurs propres règles l'administration des populations conquises, créant ainsi les conditions nécessaires pour un contrôle plus efficace. Dans le domaine du droit privé par contre, divers facteurs conduisent au traitement moins strict des conquis, au niveau juridique, leur laissant d'habitude la possibilité de faire leurs transactions selon leur propre système juridique (principe de la personnalité de la loi)¹. Il est bien évident qu'une partie des réactions était ainsi maîtrisée, du moment que l'intérêt des populations conquises s'était concentré, au moins à un premier niveau, à la conservation des institutions de leur vie quotidienne.

Malgré leur caractère simplificateur, ces considérations théoriques trouvent un champ d'application propice dans le cas du droit post-byzantin. Pour mieux comprendre ses réalités, il faut évidemment délimiter son application dans le temps et l'espace et tenir compte de la diversité des états formés sur les territoires de l'empire byzantin, étant donné que la tradition juridique du lieu avait été par la suite envisagée de manière différente par chacun des divers conquérants.

1. *La notion de droit post-byzantin et ses limites chronologiques et territoriales.*

Le terme «droit post-byzantin»², généralement accepté, se rapporte au droit des régions qui sont passées sous la domination ottomane après la conquête définitive de l'état byzantin en 1453. Le même terme décrit assez clairement le droit des populations de l'empire byzantin qui sont passées sous la domination de puissances

---

1. V. à titre indicatif Despina Tsourka-Papastathi, «Les institutions du droit privé: Mécanismes d'équilibre entre systèmes de droit concourants et concurrents», *Byzantina - Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace, Actes de la 6e Séance plénière du XXe Congrès international des études byzantines*, Paris 2003, pp. 146-150, 156-157.

2. V. en ce sens D. Ghinis, *Esquisse de droit post-byzantin*, Athènes 1966, pp. 8-9; M. Tourtoglou, «Remarques concernant le "droit post-byzantin" et son cours d'évolution», *ΕΕΒΣ* 50 (1999-2006), 318 (= M. Tourtoglou, *Études d'histoire du droit grec*, vol. 4, Athènes 2004, p. 70).

Στην ιστορική πορεία των λαών οι κάθε μορφής κατακτητές επιδιώκουν την επιβολή της δικής τους δημόσιας τάξης, οργανώνοντας τις κτήσεις τους σύμφωνα με τους δικούς τους διοικητικούς κανόνες και δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των κατακτημένων πληθυσμών. Στον τομέα του ιδιωτικού δικαίου αντίθετα, ποικίλοι παράγοντες καθιστούν τους επικυρίαρχους χαλαρότερους στη νομική μεταχείριση των κατακτημένων, αφήνοντας τους τις περισσότερες φορές να δικαιοπρακτούν με βάση το δικό τους δικαιοσύνη σύστημα (αρχή της προσωπικότητας του δικαίου)¹. Με τη μεθόδευση αυτή είναι κατανοητό, ότι περιορίζεται ένα μέρος των αντιδράσεων, αφού το ενδιαφέρον των κατακτημένων πληθυσμών επικεντρώνεται, σε ένα πρώτο τουλάχιστον επίπεδο, στη διατήρηση των θεσμών της καθημερινής τους ζωής.

Οι θεωρητικοί αυτοί προβληματισμοί, παρά τον απλουστευτικό τους χαρακτήρα, βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στην πραγματικότητα του μεταβυζαντινού δικαίου. Βέβαια για την καλύτερη κατανόησή του θα πρέπει να προσδιοριστούν τα τοπικά και χρονικά όριά του και να ληφθεί υπόψη η ποικιλία των κρατικών μορφωμάτων που δημιουργήθηκαν στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αφού στο καθένα από αυτά η προϋπάρχουσα νομική παράδοση αντιμετωπίστηκε διαφορετικά.

1. Η έννοια, τα τοπικά και χρονικά όρια του μεταβυζαντινού δικαίου

Ο δόκιμος όρος «μεταβυζαντινό δίκαιο»², αναφέρεται κατ' αρχάς στο δίκαιο των περιοχών εκείνων, που μετά την οριστική κατάλυση του βυζαντινού κράτους το 1453 βρέθηκαν μέσα στα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο ίδιος όρος περιγράφει

---

1. Βλ. ενδεικτ. Despina Tsourka-Papastathi, «Les institutions du droit privé: Mécanismes d'équilibre entre systèmes de droit concourants et concurrents», *Byzantina - Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace, Actes de la 6e Séance plénière du XXe Congrès international des études byzantines*, Paris 2003, σσ. 146-150, 156-157.

2. Βλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, σσ. 8-9· Μ. Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις αναφερόμενες στο «Μεταβυζαντινό Δίκαιο» και στην εξελικτική του πορεία», *ΕΕΒΣ* 50 (1999-2000), 318 (= Μ. Τουρτόγλου, *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, τ. 4, Αθήνα 2004, σ. 70).

occidentales³ après la IVe Croisade et la chute de Constantinople en avril 1204⁴. Avec la *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*⁵ bien connue, les Croisés se sont partagé les territoires de Byzance, créant dans son espace vital une série de petits états sous la suzeraineté de l'Empire Latin de Constantinople, dont dérivait leur légitimité et auquel ils étaient attachés par des liens de vassalité⁶. Une partie importante des territoires fut acquise par la République de Saint Marc. La contribution décisive des Vénitiens et particulièrement celle du Doge Enrico Dandolo au transport des troupes croisées fut récompensée par la cession de vastes possessions en Orient, ce qui permit à la Sérénissime de mettre en place un état "colonial" très étendu et d'acquiescer en fait le contrôle du commerce en Méditerranée orientale⁷.

3. À ce sujet v. I. Visvizis, «Le problème de l'histoire du droit post-byzantin», *Επετὴρὶς τοῦ Ἀρχεῖου τῶν Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* (= *EHHD*) 6 (1955), 131, note 1 ; Ghinis, op.cit., pp. 9-10.

4. Au sujet de la IVe Croisade et de ses effets v. à titre indicatif N. Oikonomidès, «La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la *Partitio Romaniae*», *Actes du XVe Congrès international des études byzantines*, Athènes 1976, pp. 3-28; J. Richard, «La féodalité de l'Orient Latin et le mouvement communal : un état des questions», *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Roma 1980, pp. 651-665 ; D. Jacoby, «From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change», *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Aldershot 1989, pp. 1-44; T. Madden (ed.), *The Fourth Crusade: Event, Aftermath and Perceptions*, Aldershot 2008. Cf. aussi le volume d'études de J. Richard, *Croisades et États latins d'Orient*, London 1992.

5. V. texte chez G. Tafel, G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, vol. I, Wien 1956, pp. 464-468; A. Carile, «Partitio Terrarum Imperii Romaniae», *SV* 7 (1965), 125-305 (lemmes 6 et 7 du présent volume). Cf. aussi Oikonomidès, op.cit., pp. 3-28.

6. V. à titre indicatif D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie": sources, application et diffusion*, Paris–The Hague 1971; P. Edbury, «Feudal obligations in the Latin East» ; *Byzantion* 47 (1977), 328-356; A. Carile, «Signoria rurale e feodalismo nell'impero latino di Constantinopoli (1204-1261)», *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Roma 1980, pp. 667-678; B. Arbel, B. Hamilton, D. Jacoby (eds.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989; D. Jacoby, «New Evidence on the Greek Peasantry in Latin Romania», *Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot 2003, pp. 239-252.

7. À titre indicatif v. Ch. Gasparis, «Byzance et Venise. L'infiltration vénitienne en Orient», *Venetiae quasi alterum Byzantium, Aspects de l'histoire de l'hellénisme sous la domination vénitienne, Documents d'archives*, Athènes 1993, pp. 81-118; Gasparis, *Venetiae quasi alterum Byzantium*, pp. 120-172; D. Jacoby, «The Venetian presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance», *Jahrbuch der*

με αρκετή σαφήνεια το δίκαιο των πληθυσμών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, οι οποίοι μετά την τέταρτη σταυροφορία και την άλωση της Κωνσταντινούπολης τον Απρίλιο του 1204³, πέρασαν στην κυριαρχία δυτικών δυνάμεων⁴. Οι σταυροφόροι με την περίφημη *Partitio Terrarum Imperii Romanie*⁵ μοίρασαν μεταξύ τους τα εδάφη του Βυζαντίου, δημιουργώντας στο ζωτικό του χώρο μία σειρά από μικρά κρατίδια με επικυρίαρχη δύναμη τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, από την οποία αντλούσαν τη νομιμότητά τους, συνδεδεμένα μαζί της με δεσμούς φεουδαρχικής υποτέλειας⁶. Σημαντική επίσης μερίδα από τα εδάφη πήρε και η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου. Η αποφασιστική συμβολή των Βενετών και ιδιαίτερα του Δόγη Enrico Dandolo στη μεταφορά των σταυροφορικών στρατευμάτων, ανταμείφθηκε με την παραχώρηση σημαντικών κτήσεων στην Ανατολή, γεγονός που επέτρεψε στην Γαληνοτάτη να οργανώσει ένα εκτεταμένο αποικιακό κράτος και να αποκτήσει τον ουσιαστικό έλεγχο του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο⁷.

3. Για την Δ' Σταυροφορία και τις επιπτώσεις της βλ. ενδεικτ. N. Oikonomidès, «La décomposition de l'empire byzantine à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la *Partitio Romaniae*», *Πρακτικά 15^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, Αθήνα 1976, σσ. 3-28· J. Richard, «La féodalité de l'Orient Latin et le mouvement communal: un état des questions», *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Roma 1980, σσ. 651-665· D. Jacoby, «From Byzantium to Latin Romania: Continuity and Change», *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Aldershot 1989, σσ. 1-44· T. Madden (ed.), *The Fourth Crusade: Event, Aftermath and Perceptions*, Aldershot 2008. Πρβλ. επίσης και τον τόμο μελετών του J. Richard, *Croisades et États latin d'Orient*, London 1992.

4. Βλ. σχετ. Ί. Βισβίτζης, «Τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 6 (1955), 131, υποσημ. 1· Γκίνης, ό.π. σσ. 9-10.

5. Βλ. σχετ. G. Tafel, G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. I, Wien 1956, σσ. 464-468· A. Carile, «*Partitio Terrarum Imperii Romanie*», *SV* 7 (1965), 125-305 (λήμμα 6 και 7 του παρόντος). Πρβλ. επίσης Oikonomidès, ό.π., σσ. 3-28.

6. Βλ. ενδεικτ. D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assises de Romanie» sources, application et diffusion*, Paris-La Haye 1971· P. Edbury, «Feudal Obligations in the Latin East», *Byzantion* 47 (1977), 328-356· A. Carile, «Signoria rurale e feudalismo nell'impero latino di Costantinopoli (1204-1261)», *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Roma 1980, σσ. 667-678· B. Arbel, B. Hamilton, D. Jacoby (eds), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989· D. Jacoby, «New Evidence on the Greek Peasantry in Latin Romania», *Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot 2003, σσ. 239-252.

7. Βλ. ενδεικτ. X. Γάσπαρης, «Βυζάντιο και Βενετία. Η βενετική διείσδυση στην Ανατολή», *Venetiae quasi alterum Byzantium, Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού, Αρχαιακά Τεκμήρια*, Αθήνα 1993, σσ. 81-118· Γάσπαρης, *Venetiae quasi alterum Byzantium*, σσ. 120-172· D. Jacoby, «The Venetian presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance», *Jahrbuch der Österreichischen*

L'appartenance de cette période au droit post-byzantin, a été par le passé plusieurs fois mise en question par nombre d'historiens du droit. Leur argument essentiel était que, même après la conquête de 1204 et la fondation de l'empire latin, l'état byzantin n'avait pas cessé d'exister sous la forme d'états qui lui avaient succédé, notamment le royaume de Nicée, de Trébizonde et celui d'Épire, où la production du droit ne s'était pas interrompue. À plus forte raison ceci est valable après 1261, date à laquelle Constantinople a été reprise par les Byzantins et l'empire romain d'Orient a été rétabli, au moins théoriquement, au niveau politique et idéologique. Ces historiens ont proposé 1453 comme début de la période du droit post-byzantin, date à laquelle la prise de la capitale byzantine par les ottomans signifia la dissolution définitive de l'empire et sa substitution par un autre état souverain avec une organisation politique, administrative et juridique consistante⁸. Ce point de vue ne tient pas compte cependant d'un paramètre important : L'empire byzantin a peut-être continué d'exister durant l'occupation latine, mais la plupart des régions conquises n'ont jamais été récupérées par l'état byzantin ; elles sont restées sous la domination des occidentaux jusqu'à leur intégration à l'empire ottoman ou bien, beaucoup plus tard, à l'état grec moderne, suivant en réalité leur propre cours en ce qui concerne le droit. Malgré le fait que le rayonnement du droit byzantin ait continué dans ces régions –déterminant les rapports de la population subjuguée et exerçant une certaine influence sur les conquérants–, on ne peut ignorer ni les blocages existants ni les éléments particuliers que le droit de ces régions a reçu d'une manière ou d'une autre, le résultat étant que plusieurs fois l'on observe une différenciation importante du droit appliqué dans le reste de l'empire.

Les changements subis par le droit dans tous ces petits états féodaux formés sur les territoires conquis ne peuvent être cependant pris en considération de manière uniforme. La faiblesse du pouvoir politique de ces états de courte durée, avec des frontières qui changeaient continuellement, a bloqué la formation d'un système juridique uniforme qui aurait envisagé les populations autochtones de manière globale au niveau du droit. Compte tenu de ces faits, les Croisés ont continué d'appliquer

---

Österreichischen Byzantinistik 43 (1993), 141-201 (= D. Jacoby, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot 2001, no. VI); Claire Judde de Larivière, *Naviguer, commercer, gouverner. Économie maritime et pouvoirs à Venise (XVe-XVIe siècles)*, Leiden–Boston 2008; Maria Pia Pedani, *Venezia porta d'Oriente*, Bologna 2010.

8. V. Tourtoglou, op.cit., 318-319 (= pp. 70-71), où la bibliographie plus ancienne. Cf. aussi G. Nakos, «Le problème des limites essentielles du fonctionnement du droit grec post-byzantin», *Hommage à Konstantinos Vavoukos*, vol. A', Athènes 1989, pp. 253-286; Tsourka-Papastathi, op.cit., pp. 141-142.

Η ένταξη της περιόδου της λατινικής κυριαρχίας στην έννοια του μεταβυζαντινού δικαίου έχει αμφισβητηθεί επανειλημμένως στο παρελθόν από αρκετούς ιστορικούς του δικαίου, με βασικό επιχείρημα, ότι και μετά την άλωση του 1204 και την ίδρυση της λατινικής αυτοκρατορίας, η κρατική υπόσταση του Βυζαντίου δεν έπαψε να υφίσταται στα διάδοχα κρατίδια της Νίκαιας, της Τραπεζούντας και της Ηπείρου και να παράγει δίκαιο. Πολύ περισσότερο μάλιστα μετά το 1261, οπότε με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς, η ισχύς της αυτοκρατορίας, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, αποκαταστάθηκε πολιτικά και ιδεολογικά στην προτέρα κατάσταση της. Η συγκεκριμένη μερίδα ιστορικών προτείνει ως αποκλειστική αφετηρία έναρξης της περιόδου του μεταβυζαντινού δικαίου το 1453, όταν η πτώση της βυζαντινής πρωτεύουσας στους οθωμανούς σήμανε την οριστική κατάλυση της αυτοκρατορίας και την υποκατάστασή της από ένα άλλο επικυρίαρχο κράτος με συγκροτημένη διοικητική, πολιτική και φυσικά δικαιοϊκή οργάνωση⁸. Η άποψη όμως αυτή δεν λαμβάνει υπόψη της μία σημαντική παράμετρο. Μπορεί δηλαδή η βυζαντινή αυτοκρατορία να συνέχισε να υφίσταται, όμως οι περισσότερες από τις κατακτημένες περιοχές δεν επανήλθαν ποτέ στους κόλπους του βυζαντινού κράτους, αλλά παρέμειναν σε δυτική κυριαρχία μέχρι την ενσωμάτωσή τους είτε στην οθωμανική αυτοκρατορία είτε πολύ αργότερα στο νεοελληνικό κορμό, ακολουθώντας στην πραγματικότητα μία δική τους δικαιοϊκή πορεία. Και παρ' όλο που η ακτινοβολία του βυζαντινού δικαίου συνέχισε να υφίσταται στις περιοχές αυτές, καθορίζοντας τις σχέσεις των υποδούλων και επηρεάζοντας τους κατακτητές, κανείς δεν μπορεί να παραβλέψει ούτε τις υπάρχουσες αγκυλώσεις, ούτε και τα ιδιαίτερα εκείνα στοιχεία που το δίκαιο των περιοχών αυτών προσέλαβε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, με αποτέλεσμα πολλές φορές να διαφοροποιείται σε σημαντικό βαθμό από αυτό της υπόλοιπης αυτοκρατορίας.

Ούτε όμως και οι δικαιοϊκές μεταβολές σε όλα αυτά τα φεουδαρχικά κρατίδια δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν με ενιαίο τρόπο. Η ασθενής πολιτική ισχύς των σταυροφορικών κρατών με τη βραχύβια διάρκεια και τα διαρκώς μεταβαλλόμενα σύνορα, εμπόδισαν τη διαμόρφωση ενός ενιαίου νομικού συστήματος και μίας συνολικής δικαιοϊκής αντιμετώπισης των ντόπιων πληθυσμών. Με βάση αυτά τα δεδομένα, οι

Byzantinistik 43 (1993), 141-201 (= D. Jacoby, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot 2001, αρ. VI)· Claire Judde de Larivière, *Naviguer, commercer, gouverner, Économie maritime et pouvoirs à Venise (XVe-XVIe siècles)*, Leiden–Boston 2008· Maria Pia Pedani, *Venezia porta d'Oriente*, Bologna 2010.

8. Βλ. σχετ. Τουρτόγλου, ό.π., 318-319 (= σσ. 70-71) όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης Γ. Νάκος, «Η προβληματική των ουσιαστικών ορίων λειτουργίας του μεταβυζαντινού ελληνικού δικαίου», *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τ. Α', Αθήνα 1989, σσ. 253-286· Tsourka-Papastathi, ό.π., σσ. 141-142.

leur droit propre –adapté autant que possible aux nouvelles circonstances–, tandis qu'ils ont laissé les populations conquises régler leurs rapports selon leur propre tradition juridique⁹.

Ces observations ne concernent pas évidemment toutes les régions conquises. Les îles du Dodécanèse par exemple, qui dès le début du XIVe siècle étaient graduellement entrées sous la domination des Chevaliers Hospitaliers, ont connu un régime politico-juridique particulier¹⁰. Ceci est aussi valable pour les territoires passés sous la domination de Venise. La république de Saint Marc, qui constituait déjà un état bien organisé, avec une législation bien déterminée, avait au fur et à mesure mis en place une politique coloniale qui lui permettait de s'adapter aux circonstances particulières en tenant compte des facteurs géopolitiques. Bien entendu, dans le cadre des mécanismes susmentionnés, Venise accordait plus d'importance à faire prévaloir son organisation administrative et son droit public¹¹. Sur un plan théorique, Venise cherchait naturellement à introduire en même temps son droit privé, quoique plusieurs fois elle ait dû s'adapter aux spécificités de chaque région en adoptant un modèle juridique plus flexible et en reconnaissant des institutions qui étaient déjà adaptées aux réalités locales.

Cette tactique fut suivie par la Sérénissime dans toutes ses possessions dans les cas où cela était dicté par ses intérêts. Les sources juridiques ne cessent d'évoquer le «*usus grecorum*», la «*consuetudo tempore grecorum*» ou simplement la «*consuetudo terre*», c'est-à-dire les anciens us et coutumes de l'époque byzantine¹². Ceci desservait

9. V. à cet égard Visvizi, op.cit., 137-140. Cf. aussi Tourtoglou, op.cit., 328 (= p. 80).

10. V. à titre indicatif Z. Tsirpanlis, «Nouvelles informations sur la position des Grecs orthodoxes de Rhodes fournies par des documents inédits des Hospitaliers», *Études sur l'histoire de Rhodes aux temps des Hospitaliers*, Thessaloniki 1970, pp. 9-53 (= Z. Tsirpanlis, *Rhodes et les îles Sporades Méridionales aux temps des Chevaliers Hospitaliers (XIVe-XVIe siècles)*. *Collection d'études historiques*, Rhodes 1991, pp. 254-286, n° XII); A. Luttrell, «Feudal Tenure and Latin Colonization at Rhodes: 1306-1415», *English Historical Review* 85 (1970), pp. 755-775 (= *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291-1440*, London 1978, no. III); A. Failler, «L'occupation de Rhodes par les Hospitaliers», *REB* 50 (1992), 113-135; A. Luttrell, «The Greeks of Rhodes under Hospitaller Rule, 1306-1421», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 29 (1992), 193-223 (= *The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306-1462*, Aldershot 1999, no. III).

11. V. en ce sens Visvizi, op.cit., pp. 140-144 ; cf. aussi Tourtoglou, op.cit., 328-329 (= pp. 80-81).

12. V. à titre indicatif Chryssa Maltezou, «Statuta et consuetudines della popolazione greca della Romania Latina», *Atti del III Seminario Internazionale di Studi Storici, Da Roma alla Terza Roma, Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*, Napoli 1986, pp. 442-447 ; Eadem, «Byzantine "consuetudines" in Venetian Crete», *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1955), 269-280;

μεν σταυροφόροι συνέχισαν να διέπονται από το δικό τους δίκαιο – προσαρμοσμένο κατά το δυνατόν στις νέες συνθήκες, ενώ οι κατακτηθέντοι αφέθηκαν να ρυθμίζουν τις σχέσεις τους με βάση την προϋφιστάμενη νομική τους παράδοση⁹.

Βέβαια οι παρατηρήσεις αυτές δεν αφορούν όλες τις κατακτημένες περιοχές. Τα Δωδεκάνησα για παράδειγμα, που ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα άρχισαν να περιέρχονται σταδιακά στην κυριαρχία των Ιωαννιτών Ιπποτών, γνώρισαν ένα ιδιαίτερο δικαιοπολιτικό σύστημα¹⁰. Την ίδια εικόνα παρουσιάζουν και τα εδάφη που βρέθηκαν στην κυριαρχία της Βενετίας. Η δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, που αποτελούσε κράτος δικαίου με ήδη καθορισμένη νομοθεσία, διαμόρφωσε συν τω χρόνω μία τέτοια αποικιακή πολιτική, που της επέτρεπε να προσαρμόζεται στις ιδιαίτερες συνθήκες, λαμβάνοντας υπόψη της τους γεωπολιτικούς παράγοντες. Αυτονόητο είναι ότι στα πλαίσια των παραπάνω μηχανισμών μεγαλύτερη σημασία δινόταν στην επικράτηση της δικής της διοικητικής οργάνωσης και του δικού της δημοσίου δικαίου¹¹. Φυσικά σε θεωρητικό επίπεδο η Βενετία επεδίωκε και την παράλληλη εισαγωγή του ιδιωτικού της δικαίου, παρ' όλο που πολλές φορές αναγκάστηκε να προσαρμοστεί στις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής, υιοθετώντας ένα δικαϊκό πρότυπο περισσότερο ευέλικτο και αναγνωρίζοντας προϋπάρχοντες θεσμούς ήδη προσαρμοσμένους στην πραγματικότητα.

Η τακτική αυτή ακολουθήθηκε από την Γαληνοτάτη σε όλες τις κτήσεις της ιδιαίτερα όταν λόγοι σκοπιμότητας το επέβαλλαν. Οι νομικές πηγές δεν παύουν να επικαλούνται το «*usus grecorum*», την «*consuetudo tempore grecorum*» ή απλά την «*consuetudo terre*», παλαιότερες δηλαδή συνήθειες και τοπικά έθιμα αναγόμενα στα βυζαντινά χρόνια¹². Κάτι τέτοιο όχι μόνο εξυπηρετούσε λόγους εσωτερικής

9. Βλ. σχετ. Βισβίτζης, ό.π., 137-140. Πρβλ. επίσης και Τουρτόγλου, ό.π., 328 (= σ. 80).

10. Βλ. ενδεικτ. Ζ. Τσιρπανλής, «Νέα στοιχεῖα σχετικά με τὴ θέση τῶν ἐλλήνων ὀρθοδόξων τῆς Ρόδου ἀπὸ ἀνέκδοτα ἱπποτικά ἔγγραφα (1451-1453)», *Μελέτες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ρόδου στὰ χρόνια τῶν ἱπποτῶν*, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 9-53 (= Ζ. Τσιρπανλής, *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ Νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν (14^{ος}-16^{ος} αἰ.)*, *Συλλογὴ ἱστορικῶν μελετῶν*, Ρόδος 1991, σσ. 254-286, αρ. XII)· Α. Luttrell, «Feudal Tenure and Latin Colonization at Rhodes: 1306-1415», *English Historical Review* 85 (1970), σσ. 755-775 (= *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291-1440*, London 1978, αρ. III)· Α. Failler, «L'occupation de Rhodes par les Hospitaliers», *REB* 50 (1992), 113-135· Α. Luttrell, «The Greeks of Rhodes under Hospitaller Rule, 1306-1421», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 29 (1992), 193-223 (= *The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306-1462*, Aldershot 1999, αρ. III).

11. Βλ. σχετ. Βισβίτζης, ό.π., 140-144· Πρβλ. επίσης Τουρτόγλου, ό.π., 328-329 (= σσ. 80-81).

12. Βλ. ενδεικτ. Chryssa Maltezu, «Statuta et consuetudines della popolazione greca della Romania Latina», *Atti del III Seminario Internazionale di Studi Storici, Da Roma alla Terza Roma, Popoli e*

non seulement sa propagande à l'intérieur de ses possessions, créant l'impression que la Sérénissime se substituait pleinement aux droits et obligations du pouvoir impérial byzantin, mais avait aussi graduellement consolidé une tactique d'échanges culturels et juridiques entre conquérants et conquis.

Ayant comme point de départ l'an 1204, que nous considérons plus correct, la période du droit post-byzantin se termine en 1835¹³ par le décret du 23 février/7 mars «Sur la Loi Civile», qui stipule que jusqu'à la publication du Code Civil seraient appliquées en tant que droit en vigueur les lois des empereurs byzantins «... comprises dans l'Hexabiblos d'Harménopoulos ...», ainsi que les coutumes qui avaient été imposées par «... l'usage long et ininterrompu ...»¹⁴. Ces limites chronologiques ne sont pas valables pour tous les territoires sous domination étrangère, étant donné que pour plusieurs d'entre eux l'intégration à l'état grec moderne s'est effectuée par étapes (les Îles Ioniennes en 1865, Samos en 1897, la Crète en 1912 etc.). Ce sont précisément ces dates qui doivent être prises en compte pour déterminer la fin du cours historique du droit post-byzantin dans la région respective¹⁵.

2. *Esquisse de l'Histoire du droit post-byzantin de l'Hellénisme sous la domination latine. Observations méthodologiques et critères.*

L'absence d'un état unitaire et d'un système juridique commun a du moins jusqu'à présent empêché les historiens du droit de s'occuper en détail du droit des petits états latins qui ont succédé à Byzance dans diverses régions de l'empire. Il semble que seulement certaines institutions administratives et juridiques isolées ont été étudiées; il ne peut donc être question d'études complètes sur les institutions du droit. C'est pourquoi la description du régime juridique des régions byzantines sous domination latine présuppose évidemment la rédaction de travaux spéciaux, qui traiteraient à fond de la diversité des ordres juridiques parallèles en vigueur dans un même espace territorial (pluralisme juridique)¹⁶.

Malgré ces lacunes, il faut noter que la collection et l'édition des sources juridiques relatives à cette période a commencé déjà depuis le milieu du XIXe siècle¹⁷,

---

N. Oikonomides, «Il livello economico di Creta negli anni intorno al 1204», *Venezia e Creta*, Venezia 1998, pp. 175-181.

13. V. Ghinis, *Esquisse*, p. 9.

14. Lydia Paparriga-Artemiadi, «Introduction», dans Paparriga-Artemiadi, Arnaoutoglou, Chatzakis, *Esquisse*, p. 123.

15. V. Tourtoglou, op.cit., 338 (= p. 90).

16. V. à titre indicatif Tsourka-Papastathi, op.cit., pp. 159-161.

17. V. Lydia Paparriga-Artemiadi, op.cit., pp. 125-133.

προπαγάνδας, δίνοντας την εντύπωση ότι η Βενετία υπεισερχόταν πλήρως στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της βυζαντινής αυτοκρατορικής εξουσίας, αλλά και παγίωσε συν τω χρόνῳ μια τακτική πολιτισμικών και δικαιοῦκων ανταλλαγῶν μεταξύ κατακτητῶν και κατακτημένων.

Με ορθότερη λοιπόν αφετηρία το 1204, η περίοδος του μεταβυζαντινού δικαίου τερματίζεται το 1835¹³ ὁπότε με το διάταγμα της 23^{ης} Φεβρουαρίου/7^{ης} Μαρτίου «Περί Πολιτικού Νόμου», καθορίστηκε ὅτι ἰσχύον δίκαιο μέχρι και τῆ δημοσίευση Πολιτικού Κώδικα, αποτελοῦν οἱ νόμοι τῶν βυζαντινῶν αυτοκρατόρων «... οἱ περιεχόμενοι εἰς τὴν Ἐξάβιβλον τοῦ Ἄρμενοπούλου ...» καθὼς και τὰ ἔθιμα που επέβαλε «... ἡ πολυχρόνια καὶ ἀδιάκοπος συνήθεια ...»¹⁴. Το χρονολογικὸ αὐτὸ ὄριο δὲν ἰσχύει ἐξίσου γιὰ ὅλα τὰ παραπάνω ἐδάφη, ἀφοῦ ἡ ἐνσωμάτωση πολλῶν ἀπὸ αὐτὰ στο νεοελληνικὸ κράτος ἐγίνε σταδιακὰ σε διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς (τὰ Ἐπτάνησα τὸ 1865, ἡ Σάμος τὸ 1897, ἡ Κρήτη τὸ 1912 κτλ.). Εἶναι ἀκριβὲς αὐτὰ τὰ χρονολογικὰ ὁρίσματα, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη ὡς σημεῖα λήξης τῆς ιστορικῆς διαδρομῆς τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου¹⁵.

2. Το Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου τοῦ Λατινοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ. Μεθοδολογικὲς παρατηρήσεις και κριτήρια.

Ἡ ἀπουσία μίας ἐνιαίας κρατικῆς ὑπόστασης και ἐνὸς κοινοῦ νομικοῦ συστήματος ἀπέτρεψαν, μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον, τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου νὰ ἀσχοληθοῦν ἐμπεριστατωμένα με τὸ δίκαιο τῶν λατινικῶν κρατιδίων που διαδέχθησαν ἐδαφικὰ τὴ βυζαντινὴ αυτοκρατορία. Ἀποσπασματικὰ μόνον φαίνεται νὰ ἔχουν μελετηθεῖ κάποιοι μεμονωμένοι διοικητικοὶ και δικαιοῦκοι θεσμοί. Στὰ πλαίσια τῆς ἴδιας λογικῆς δὲν μπορεῖ νὰ γίνε λόγος γιὰ συγγραφή Εἰσηγήσεων Δικαίου. Και αὐτὸ γιὰ τὴ περιγραφή τῆς δικαιοῦκῆς κατάστασης τῶν λατινοκρατούμενων περιοχῶν τοῦ Βυζαντίου προϋποθέτει εὐλόγα τὴ δημιουργία ξεχωριστῶν εἰσηγήσεων, οἱ ὁποῖες θὰ ἀναφέρονται διεξοδικὰ τόσο στὴν υφισταμένη ετερότητα τῶν ἐνόμων τάξεων ὅσο και στὴν ἀναμφισβήτητη παραλληλότητά τους (νομικὸς πλουραλισμός)¹⁶.

Παρά τὶς ἐλλείψεις αὐτές θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ περισυλλογή και ἡ ἐκδόση

spazio romano tra diritto e profezia, Napoli 1986, σσ. 442-447· τῆς ἴδιας, «Byzantine «consuetudines» in Venetian Crete», *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995), 269-280· Ν. Oikonomides, «Il livello economico di Creta negli anni intorno al 1204», *Venezia e Creta*, Venezia 1998, σσ. 175-181.

13. Βλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, σ. 9.

14. Βλ. σχετ. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Εἰσαγωγή», στὸν τόμο Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Ἀρναούτογλου, Χατζάκης, *Περίγραμμα*, σ. 123.

15. Βλ. σχετ. Τουρτόγλου, ὅ.π., 338 (= σ. 90).

16. Βλ. ἐνδεικτ. Tsourka-Papastathi, ὅ.π., σσ. 159-161.

culminant en ces dernières décennies. La dispersion de ces publications et surtout leur caractère fragmentaire rend plus qu'impérative la tâche de rassembler et de traiter l'ensemble des sources juridiques publiées afin de faire saillir la diversité des textes. La création d'un pareil instrument de travail, à multiple usage et par des destinataires divers, semble avoir été ressentie comme nécessaire dès le début du XXe siècle¹⁸, presque en même temps que les premières publications importantes de sources juridiques, pour être enfin réalisée en 1966 par Démétrios Ghinis.¹⁹

Le grand nombre, cependant, de sources juridiques post-byzantines publiées depuis 1966 à ce jour, a rendu impérative la tâche de compléter l'*Esquisse* de D. Ghinis. Pour cette raison, en 2005, sur l'initiative de l'académicien M. Ménélaos Tourtoglou, le Centre de Recherches de l'Histoire du Droit Hellénique de l'Académie d'Athènes a entrepris de rassembler le matériel relatif, ainsi que de remplir les lacunes de l'*Esquisse* initiale. D'autre part, le volume et la diversité des sources juridiques en langues autres que le grec a imposé leur rassemblement en un volume séparé, d'autant plus que D. Ghinis avait surtout inclus dans son œuvre les publications de sources juridiques en langue grecque²⁰.

Pour la composition de l'*Esquisse* des sources étrangères, près de 900 titres contenant plus de 15.000 documents ont été indexés. Ces publications sont parues jusqu'en 2007²¹, tandis que celles parues au XIXe siècle sont prises comme point de départ. Les principes généraux posés dans les *Esquisses* antérieures ont été suivis pour le traitement du matériel²². Les divergences que l'on pourrait observer tiennent, pour la plupart, de la spécificité du matériel documentaire.

La grande gamme chronologique que couvrent les publications, par la force des choses, nous a amenés à envisager de manière différente les nombreuses rééditions de plusieurs sources, à cause de l'importance des textes ou de l'accès difficile aux anciennes éditions. Pour cette raison, des entrées ont été rédigées pour toutes les éditions, tandis que des renvois en bas de page fournissent les correspondances né-

18. V. Paparriga-Artemiadi, op.cit., p. 127.

19. V. Ghinis, *Esquisse* ; Idem, «Esquisse de Droit Post-byzantin. Premier supplément», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973), 201-246; Idem, «Esquisse de Droit Post-byzantin. Deuxième supplément», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973), 201-246.

20. En réalité, peu de documents en latin et en italien y sont inclus.

21. Tout comme dans le volume précédent de l'*Esquisse*, 2007 a été retenu comme date limite afin de laisser une marge de temps suffisante au traitement du matériel. Cf. en ce sens Paparriga-Artémiadi, op.cit., pp. 157-158.

22. Notre but est ici de signaler les spécificités qui se sont présentées au cours du traitement des sources. Sur les règles méthodologiques en général v. Paparriga-Artémiadi, op.cit., pp. 155-164.

των σχετικών νομικών πηγών έχει αρχίσει ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα¹⁷, για να κορυφωθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Βέβαια η διασπορά των εκδόσεων και κυρίως ο αποσπασματικός τους χαρακτήρας, καθιστά κάτι παραπάνω από επιτακτική τη συγκέντρωση και επεξεργασία των δημοσιευμένων νομικών πηγών προκειμένου να καταστεί δυνατή η πληρέστερη εποπτεία όλου του φάσματος των κειμένων. Αυτή η ανάγκη για τη δημιουργία ενός παρόμοιου εργαλείου, ποικίλης χρήσης και με ετερόκλητους αποδέκτες, φαίνεται να γίνεται αντιληπτή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα¹⁸, σχεδόν παράλληλα με τις πρώτες μεγάλες δημοσιεύσεις των νομικών πηγών, για να υλοποιηθεί εν τέλει το 1966 από τον Δημήτριο Γκίνη¹⁹.

Ωστόσο το εύρος των μεταβυζαντινών νομικών πηγών που εκδόθηκαν από το 1966 μέχρι σήμερα κατέστησε επιτακτική τη συμπλήρωση του Περιγράμματος του Δ. Γκίνη. Για το λόγο αυτό το 2005, μετά από εισήγηση του ακαδημαϊκού Μενέλαου Τουρτόγλου, το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών ανέλαβε τη συγκέντρωση του σχετικού υλικού καθώς και τη συμπλήρωση των κενών του αρχικού Περιγράμματος. Παράλληλα η διαπίστωση του όγκου και της ποικιλομορφίας των ξενόγλωσσων νομικών πηγών επέβαλλε τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου έργου. Πολύ περισσότερο μάλιστα εφόσον ο Δ. Γκίνης είχε συμπεριλάβει στο έργο του κυρίως τις ελληνόγλωσσες δημοσιευμένες πηγές²⁰.

Για τη συγκρότηση του Περιγράμματος των ξενόγλωσσων πηγών αποδελτιώθηκαν 900 περίπου βιβλιογραφικές παραπομπές, οι οποίες και υπολογίζεται ότι περιέχουν περισσότερα από 15.000 έγγραφα. Οι ερασιζόμενες αυτές πηγές προέρχονται από μελέτες που εκδόθηκαν μέχρι το έτος 2007²¹, ενώ ως αφετηρία λαμβάνονται υπόψη οι δημοσιεύσεις του 19^{ου} αιώνα. Αλλά και στην επεξεργασία των πηγών ακολουθήθηκαν οι ίδιες γενικές αρχές με αυτές των προγενέστερων Περιγραμμάτων²². Οι όποιες αποκλίσεις έχουν να κάνουν, ως επί το πλείστον, με τις ιδιαιτερότητες του πηγαίου υλικού.

17. Βλ. σχετ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *ό.π.*, σσ. 125-133.

18. Βλ. σχετ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *ό.π.*, σ. 127.

19. Βλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα* του ίδιου, «Περίγραμμα Μεταβυζαντινού Δικαίου. Συμπλήρωμα πρώτον», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973), 201-246· του ίδιου, «Περίγραμμα Μεταβυζαντινού Δικαίου. Συμπλήρωμα δεύτερον», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973), 201-246.

20. Στην πραγματικότητα περιλαμβάνει ελάχιστα λατινικά ή ιταλικά έγγραφα.

21. Όπως ακριβώς και στο προηγούμενο Περίγραμμα το 2007 επιλέχτηκε ως όριο προκειμένου να υπάρχουν τα απαραίτητα χρονικά περιθώρια για την απαιτούμενη επεξεργασία του όλου υλικού. Πρβλ. σχετ. Παπαρρήγα – Αρτεμιάδη, *ό.π.*, σσ. 157-158.

22. Σκοπός της παρούσας ενότητας είναι να τονιστούν οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάστηκαν κατά την επεξεργασία των πηγών. Για τους γενικότερους μεθοδολογικούς κανόνες βλ. σχετ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *ό.π.*, σσ. 155-164.

cessaires. En ce qui concerne la collection d'articles d'un auteur publiés séparément et réunis dans un même volume, l'équivalence est donnée entre parenthèses et l'on y signale les pages correspondant aux documents publiés.

Ces publications ne contiennent pas toutes des sources uniquement en langues étrangères. C'est pourquoi il a été nécessaire, en ce qui concerne les textes en grec, de faire des renvois à la publication de D. Ghinis ou à la plus récente édition de l'*Esquisse*, pour rendre possible au chercheur de prendre connaissance de tous les documents compris dans chaque publication, indépendamment de leur langue de rédaction.

Pendant le traitement du matériel on a cru nécessaire de classer les sources publiées en actes notariés et en documents administratifs. Enfin, on a indexé les actes privés, qui sont peu nombreux, ainsi que les codes de lois –de formes et d'origines diverses–, qui à eux seuls forment une catégorie à part.

2.1. Actes administratifs et arrêts judiciaires.

Cette rubrique contient les actes officiels de l'administration, les rapports administratifs, les certificats de mariage et de baptême, etc. Quant à ces derniers, il mérite peut-être de signaler qu'à part leur utilité manifeste, ces documents avaient un poids additionnel par ce qu'ils permettaient l'identification des couches supérieures, contribuant ainsi au maintien de leur statut social et des privilèges qui en découlaient éventuellement.

On a aussi considéré utile d'indexer non seulement les décisions des autorités administratives et des dignitaires locaux, mais aussi celles des organes du gouvernement central de chaque état. En tenant compte du fait que, par exemple, la République de Saint Marc, malgré l'autonomie relative qu'elle cédait aux administrations locales, se réservait le droit de prendre les décisions les plus importantes, on a indexé tous les actes des autorités vénitiennes qui concernent ces régions. Ces actes sont importants non seulement pour les informations juridiques qu'ils fournissent, mais aussi par ce qu'ils donnent l'occasion au chercheur de déchiffrer des comportements et des pratiques juridiques latents à cause de l'implication des populations locales. En ce sens et surtout à cause de la richesse d'informations qu'ils fournissent, on a inclus tant les actes de nomination des divers dignitaires, où sont précisées leurs fonctions et la manière dont ils doivent les exercer, que les rapports qu'ils devaient soumettre à l'administration centrale à la fin de leur terme d'office. Ces dernières observations concernent exclusivement Venise, puisque de telles pratiques étaient dictées par le caractère centralisé de son administration. Cette particularité, ainsi que la politique d'interventionnisme intense pratiquée par

Το μεγάλο χρονολογικό φάσμα που καλύπτουν οι εκδόσεις επέβαλλε εκ των πραγμάτων μία διαφορετική αντιμετώπιση στις πολυάριθμες επαναδημοσιεύσεις που είχαν γνωρίσει πολλές από τις πηγές είτε λόγω της σπουδαιότητας του κειμένου είτε λόγω του δυσπρόσιτου της αρχικής δημοσίευσης. Ως εκ τούτου λήμματα δημιουργήθηκαν για όλες τις υπάρχουσες δημοσιεύσεις ενώ εσωτερικές παραπομπές σε υποσημειώσεις δίνουν τις απαιτούμενες αντιστοιχίες. Λίγο διαφορετική είναι η αντιμετώπιση της συλλογής άρθρων του ίδιου συγγραφέα σε ένα και τον αυτόν τόμο. Σε μία τέτοια περίπτωση η ισότητα δίνεται μέσα σε παρένθεση στο ίδιο το λήμμα, ενώ αντιστοιχίζονται οι σελίδες των σχετικών εγγράφων.

Οι δημοσιεύσεις αυτές βέβαια δεν περιέχουν όλες αποκλειστικά και μόνο ξενόγλωσσες πηγές. Γι' αυτόν το λόγο αναγκαία ήταν για τα ελληνικά κείμενα η παραπομπή είτε στην έκδοση του Δ. Γκίνη είτε στο πιο πρόσφατο Περίγραμμα, προκειμένου να καταστεί δυνατή η συνολική θεώρηση όλων των εγγράφων της κάθε δημοσίευσης, ανεξαρτήτως της γλώσσας τους.

Κατά την επεξεργασία του υλικού επιβεβλημένη επίσης κρίθηκε η κατηγοριοποίηση των δημοσιευμένων πηγών σε νοταριακές πράξεις και σε διοικητικά έγγραφα. Τέλος αποδελτιώνονται τόσο τα ολιγάριθμα ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφα, όσο και οι ποικίλης μορφής και προέλευσης κώδικες νόμων που ούτως ή άλλως συγκροτούν από μόνοι τους μία ιδιαίτερη κατηγορία.

2.1. Διοικητικές πράξεις και δικαστικές αποφάσεις.

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι πράξεις της διοίκησης, οι διοικητικές αναφορές, τα πιστοποιητικά γάμων και βαπτίσεων κτλ. Για τα τελευταία μάλιστα αξίζει ίσως να τονιστεί ότι εκτός από την αυτονόητη χρήση τους, τα έγγραφα αυτά διέθεταν ένα πρόσθετο ειδικό βάρος για τη διαπίστωση της ταξικής ταυτότητας των ανωτέρων κοινωνικά στρωμάτων, συμβάλλοντας στη διαφύλαξη του κοινωνικού τους status και των όποιων προνομίων απέρρεαν από αυτό.

Στην αποδελτίωση σκόπιμο κρίθηκε επίσης να συμπεριληφθούν όχι μόνο οι αποφάσεις των τοπικών διοικητικών οργάνων και αξιωματούχων αλλά και των κεντρικών κυβερνητικών οργάνων της κάθε επικυριάρχου. Με δεδομένο, για παράδειγμα, ότι η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου παρά τη σχετική αυτονομία που παρείχε στις κατά τόπους διοικήσεις, επιφύλασσε για τον εαυτό της τη λήψη των σημαντικότερων αποφάσεων, ερανίστηκαν όλες εκείνες οι πράξεις των διοικητικών οργάνων της Βενετίας, που αφορούν τις περιοχές αυτές. Οι συγκεκριμένες πράξεις είναι σημαντικές όχι μόνο για τις παρεχόμενες νομικές πληροφορίες, αλλά και γιατί λόγω της εμπλοκής του ντόπιου πληθυσμού, δίνουν τη δυνατότητα ανίχνευσης λανθανουσών δικαιοπρακτικών και συμπεριφορών. Με την ίδια λογική και

la République de Saint Marc nous ont de même obligé d'indexer des sources qui à première vue pourraient être considérées ecclésiastiques. On connaît, cependant, que la Sérénissime considérait tant l'Église Latine que celle Orthodoxe, ainsi que leur clergé, comme des parties inséparables de l'ensemble son appareil administratif ; pour cette raison, elle intervenait activement aux affaires internes des deux Églises, en particulier quand des tensions manifestées entre les fidèles des deux confessions mettaient en danger l'équilibre politique dans ses possessions²³.

En fin, les arrêts et les procès verbaux judiciaires qui ont été indexés sont liés aux actes administratifs, puisque dans leur majorité ils proviennent d'organes administratifs ou de dignitaires qui faisaient en même temps fonction de tribunaux de première ou de seconde instance²⁴. Ce groupe de sources présente un intérêt particulier du moment que les arrêts judiciaires, à part l'aspect procédural évident, illustrent mieux que tout autre le droit en vigueur et sa mise en application.

2.2. Les actes notariés

Les actes notariés constituent l'autre groupe de sources important qui a été indexé. Étant donné que le notariat était une institution déjà bien établie en Occident à l'époque de la IVe Croisade, il est naturel que le volume d'actes notariés qui ont été conservés soit très grand et que les informations fournies au niveau juridique –et pas seulement en ce domaine– soient extrêmement importantes. Il faut

---

23. V. à titre indicatif M. Manoussacas, «Mesures prises par Venise vis-à-vis de l'influence exercée par le Patriarcat de Constantinople en Crète et documents vénitiens inédits», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961), 84-144; Z. Tsirpanlis, *Le legs du Cardinal Bessarion en faveur des partisans de l'Union des Églises en Crète vénitienne (1439-XVIIe siècle)*, Thessaloniki 1967; Idem, «De la politique pro orthodoxe de Venise dans l'Orient hellénique», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973), 295-311; G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, Verona 1976; Z. Tsirpanlis (éd.), *Registres d'églises et de monastères du 'Koinon' (1248-1548). Contribution à l'étude des rapports entre l'État et l'Église en Crète vénitienne*, Jannina 1985.

24. V. à titre indicatif E. Barbaro, *Legislazione Veneta. I Capitoli di Candia*, Venezia 1940; Sp. Théotokis, «Les capitulaires de la Crète vénitienne», *Επετήρις Ηεταίρειας Κρητικόν Σπουδών* 4 (1940), 114-175; Elizabeth Santschi, «Procès criminels en Crète vénitienne (1354-1389)», *Thesaurismata* 7 (1970), 82-96; Elizabeth Santschi, «Aspects de la justice en Crète vénitienne d'après les memoriali du XIVe siècle», *KX* 24 (1972), v. II, 294-324; N. Svoronos, «Questions sur la situation économique, sociale et juridique des Grecs chypriotes pendant la domination franque», *Actes du XVe Congrès international des Études Byzantines*, Athènes 1976, pp. 1-18; P. Zepos, «Droit et institutions franques du royaume de Chypre», *Actes du XVe Congrès international des études Byzantines*, Athènes 1976, pp. 1-9; C. Povolo, «L'amministrazione della giustizia penale in una terra di conquista: Peloponneso 1689-1715», *Diritto comune, diritto commerciale, diritto veneziano*, Venezia 1985, pp. 163-181.

κυρίως με γνώμονα τον πλούτο των πληροφοριών τους, στην αποδελτίωση έχουν συμπεριληφθεί τόσο τα έγγραφα διορισμού των διαφόρων αξιωματούχων, όπου και καθορίζονται με ακρίβεια τα καθήκοντά τους και ο τρόπος άσκησής τους, όσο και οι εκθέσεις, τις οποίες με το πέρας της θητείας τους ήταν υποχρεωμένοι να υποβάλλουν στην κεντρική διοίκηση. Οι τελευταίες αυτές παρατηρήσεις περιγράφουν αποκλειστικά και μόνο την Βενετία, αφού παρόμοιες πρακτικές επιβάλλονταν από το συγκεντρωτικό χαρακτήρα της διοίκησής της. Η ιδιαιτερότητα αυτή και η έντονα παρεμβατική πολιτική της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου επέβαλλαν επίσης να αποδελτιωθούν πηγές που εκ πρώτης όψεως θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως εκκλησιαστικές. Όπως είναι γνωστό η Γαληνοτάτη θεωρούσε, τόσο τη λατινική όσο και την ορθόδοξη εκκλησία και την ιεραρχία τους αναπόσπαστα μέρη του όλου διοικητικού μηχανισμού της: ως εκ τούτου επενέβαινε δυναμικά στα εσωτερικά των δύο εκκλησιών, ιδιαίτερα όταν οι εντάσεις ανάμεσα στους πιστούς των δύο δογμάτων έθεταν σε κίνδυνο την πολιτική ισορροπία των κτήσεών της²³.

Συνάφεια με τις διοικητικές πράξεις παρουσιάζουν τέλος και οι δικαστικές αποφάσεις και τα πρακτικά δικών που ερανίσθησαν, αφού στην πλειοψηφία τους προέρχονται από διοικητικά όργανα ή αξιωματούχους που λειτουργούσαν παράλληλα ως πρωτοβάθμιο ή δευτεροβάθμιο δικαστήριο²⁴. Η συγκεκριμένη ομάδα πηγών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού οι δικαστικές αποφάσεις, εκτός από την αυτόνομη δικονομική τους διάσταση, αποτελούν την καλύτερη αποτύπωση του ισχύοντος δικαίου και του τρόπου εφαρμογής του.

23. Βλ. ενδεικτ. Μ. Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας ἔναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀνέκδοτα βενετικά ἐγγράφα 1418-1419», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961), 84-144· Ζ. Τσιρπανλής, *Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17^{ος} αἰώνας)*, Θεσσαλονίκη 1967· του ἴδιου, «Ἀπὸ τῆ φιλορθόδοξη πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973), 295-311· G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, Verona 1976· Ζ. Τσιρπανλής (εκδ.), *Κατάστιχα ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηριῶν του Κοινού (1248-1548). Συμβολὴ στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ἰωάννινα 1985.

24. Βλ. ενδεικτ. E. Barbaro, *Legislazione Veneta. I Capitoli di Candia*, Venezia 1940· Σ. Θεοτόκης, «Τὰ καπιτουλάρια τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 4 (1940), 114-175· Elizabeth Santschi, «Procès criminels en Crète vénitienne (1354-1389)», *Θησαυρίσματα* 7 (1970), 82-96· Elizabeth Santschi, «Aspects de la justice en Crète vénitienne d'après les memoriali du XIV siècle», *KX* 24 (1972), τ. II, 294-324· N. Svoronos, «Questions sur la situation économique, sociale et juridique des Grecs chypriotes pendant la domination franque», *Πρακτικὰ 15^{ου} Διεθνοῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1976, σσ. 1-18· P. Zepos, «Droit et institutions franques du royaume de Chypre», *Πρακτικὰ 15^{ου} Διεθνοῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1976, σσ. 1-9· C. Povolò, «L'amministrazione della giustizia penale in una terra di conquista: Peloponneso 1689-1715», *Diritto comune, diritto commerciale, diritto veneziano*, Venezia 1985, σσ. 163-181.

d’ailleurs souligner ici que les notaires de langue latine se sont rapidement intégrés aux sociétés locales, par ce que, d’une part, ils revêtaient de leur autorité les actes de la population de langue latine installée après la Croisade ; d’autre part, par ce qu’une partie importante des conquis autochtones eut très tôt recours aux services de ces notaires dans le cadre de leurs transactions économiques et commerciales avec les nouveaux venus étrangers ou bien par nécessité, pour donner à leurs actions légitimité et validité accrue selon le droit du pouvoir souverain en place²⁵.

Tous ces actes notariés présentent un intérêt particulier du point de vue du droit substantif, étant donné que leur étude fournit des éléments importants sur l’évolution des institutions juridiques qu’ils ont pour objet (vente, dot, etc.).

2.3. Les critères

Le classement effectué ci-haut constitue en réalité l’étape fondamentale pour une première lecture du matériel. Dans un deuxième temps, chaque acte a été étudié en détail pour être caractérisé et indexé d’après son contenu juridique.

Sur base de ce traitement on a composé pour chaque publication un lemme, qui a été par la suite intégré dans l’ensemble du matériel dans un ordre strictement chronologique, puis suivent une qualification générale de l’ensemble des documents, des indices géographiques, ainsi qu’une mention abrégée de la langue de rédaction²⁶. Le lemme proprement dit fait suite, avec la référence bibliographique, les pages contenant les documents et leurs numéros, s’ils en ont. La plupart des entrées contiennent le texte intégral ou un extrait des documents de la publication répertoriée. Le choix a été fait sur base de l’intérêt juridique et historique de chaque acte ou bien de la nature du texte en tant que modèle représentatif d’un type d’actes juridiques.

Pendant le traitement du matériel on a aussi tenu compte d’autres critères:

2.3.1. Le critère historique

En ce qui concerne les cadres chronologiques, on n’a pas jugé nécessaire de donner plus d’explications, du moment qu’on a fidèlement suivi le critère retenu

---

25. V. à titre indicatif Ph. Bouboulidès, «Notaires de Zante», *EHHH* 8 (1958), 112-133; Chryssa Maltezou, «Portrait of the Notary in the Latin-Ruled Greek Regions of the Fourteenth Century», *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Wien 1996, pp. 121-132; Maria-Pia Pedani-Fabris, *Veneta Auctoritate Notarius, Storia del Notariato Veneziano (1514-1797)*, Milano 1996; K. Lambrinos, « Les notaires de Crète devant la loi: examens de capacité et honoraires au XVIIIe siècle », *Krètologica Grammata* 18 (2002-2003), 105-125.

26. [λ] pour le latin, [ι] pour l’italien et [γ] pour le français. Cf. liste d’abréviations.

2.2. Οι νοταριακές πράξεις

Την άλλη σημαντική ομάδα του αποδελτιωμένου πηγαίου υλικού, αποτελούν οι νοταριακές πράξεις. Με δεδομένο ότι ο θεσμός των νοταρίων έχει εδραιωθεί στο δυτικό κόσμο ήδη από την εποχή της τέταρτης σταυροφορίας, εύλογο είναι ότι ο όγκος των σωζόμενων νοταριακών πράξεων είναι πολύ μεγάλος και οι παρεχόμενες πληροφορίες σε νομικό επίπεδο – και όχι μόνο – πολύ σημαντικές. Εξάλλου, πρέπει εδώ να τονιστεί ότι οι λατινόγλωσσοι νοτάριοι εντάχθηκαν πολύ γρήγορα στις τοπικές κοινωνίες, τόσο γιατί περιέβαλαν με την αυθεντία τους τη δικαιοπρακτική βούληση του λατινόγλωσσου πληθυσμού, όσο και γιατί σε αυτούς από πολύ νωρίς κατέφυγε ένα σημαντικό ποσοστό των ντόπιων είτε στα πλαίσια των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων με τους επικυρίαρχους είτε από την ανάγκη να δώσουν στις πράξεις τους ένδυμα νομιμότητας και αυξημένης ισχύος²⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όλες οι παραπάνω νοταριακές πράξεις και από απόψεως ουσιαστικού δικαίου, αφού η μελέτη τους παρέχει σημαντικά στοιχεία για την πορεία και την εξέλιξη των επιμέρους δικαιοϊκών θεσμών (πωλήσεις, προικοδοσίες κτλ.).

2.3. Τα κριτήρια

Η παραπάνω ειδολογική κατάταξη αποτελεί στην πραγματικότητα το πρώτο και βασικό επίπεδο ανάγνωσης του υλικού. Σε ένα δεύτερο στάδιο η κάθε πράξη μελετήθηκε ειδικότερα για να χαρακτηριστεί και να αποδελτιωθεί νομικά.

Με βάση αυτή την επεξεργασία για την κάθε δημοσίευση συγκροτήθηκε ένα λήμμα, το οποίο και εντάχθηκε στο όλο υλικό με αυστηρή χρονολογική σειρά. Έπεται ένας γενικός νομικός χαρακτηρισμός του συνόλου των εγγράφων, γεωγραφικές ενδείξεις καθώς και η συντομογραφημένη αναφορά της χρησιμοποιούμενης γλώσσας²⁶. Τα παραπάνω στοιχεία ακολουθεί ο κύριος κορμός του λήμματος με τη βιβλιογραφική παραπομπή, τις σελίδες των εγγράφων καθώς και τους αριθμούς τους, όταν αυτοί υπάρχουν. Μεγάλο μέρος των λημμάτων περιλαμβάνει σε πλήρες κείμενο ή σε απόσπασμα, έγγραφα από τη συγκεκριμένη δημοσίευση. Κριτήριο επιλογής

25. Βλ. ενδεικτ. Φ. Μπουμπουλίδης, «Νοτάριοι Ζακύνθου», *Επετηρίς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 8 (1958), 112-133· Chryssa Maltezos, «Portrait of the Notary in the Latin-Ruled Greek Regions of the Fourteenth Century», *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, Wien 1996, σσ. 121-132· Maria-Pia Pedani-Fabris, *Veneta Auctoritate Notarius. Storia del Notariato Veneziano (1514-1797)*, Milano 1996· Κ. Λαμπρινός, «Οι νοτάριοι της Κρήτης ενώπιον του νόμου: εξετάσεις καταλληλότητας και καθορισμός αμοιβών εργασίας το 17^ο αιώνα», *Κρητολογικά Γράμματα* 18 (2002-2003), 105-125.

26. [λ] για τα λατινικά, [ι] για τα ιταλικά και [γ] για τα γαλλικά Πρβλ. σχετ. συντομογραφίες.

par D. Ghinis pour établir les limites du droit post-byzantin²⁷. En ce qui concerne cependant la date à laquelle commence cette période du droit, les cinq premières entrées, où sont répertoriées des sources provenant du début de la domination franque en Chypre, constituent l'unique divergence du critère adopté par Ghinis. Comme il est connu, Chypre qui s'était détachée du tronc de l'empire byzantin, avait été conquise par les Croisés déjà depuis 1191²⁸ et passa un an après à la maison des Lusignan qui l'a tenue jusqu'en 1489²⁹.

2.3.2. Le critère géographique

Les sources juridiques en langues étrangères qui ont été incluses dans le présent volume proviennent de tous les territoires byzantins qui d'une manière ou d'une autre étaient devenus tributaires des puissances occidentales participant à la IVe Croisade. À titre d'exception, on a aussi indexé des textes provenant de régions hors de l'aire de l'hellénisme oriental, où avaient émigré pour diverses raisons des populations grecophones –originaires surtout des territoires conquis–, et où ils avaient fondé de puissantes communautés. D'après l'exemple le plus caractéristique qu'est la Communauté grecque de Venise³⁰, l'organisation de ces communautés semble combiner le droit de la puissance politique du lieu avec des éléments essentiels de la tradition juridique de leurs membres, tandis que les privilèges octroyés chaque fois par l'état illustrent mieux les voies parallèles et l'adaptabilité des deux côtés. Dans ce même sens ont aussi été indexés les actes provenant de communautés latines

---

27. Dans la table chronologique à la fin de ce volume –exactement comme dans le volume précédent–, figurent les événements historiques et juridiques les plus importants de la période examinée.

28. Des sources appartenant à cette période, datent d'avant 1204, sont aussi indexées dans l'*Esquisse* de Ghinis. V. D. Ghinis, *Esquisse*, p. 9, ainsi que les lemmes 3 et 4.

29. V. à titre indicatif M. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, τ. 1, Paris 1861; W. Rudt de Collenberg, «Les Lusignan de Chypre», *EKEE* 10 (1979-1980) [1980], 85-319; P. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge 1991; Angel. Nicolaou–Konnari, «The Conquest of Cyprus by Richard the Lionheart and its aftermath: A Study of Sources and Legend. Politics and Attitudes in the year 1191-1192», *EKEE* 26 (2000), 25-123.

30. V. à titre indicatif M. Manoussakas, «La communauté grecque de Venise et les archévêques de Philadelphie», *EEBS* 37 (1969-1970), 170-211 (= *La chiesa Greca in Italia, 1, Atti del convegno interecclesiale, Bari 30 aprile-4 maggio 1969*, Padova 1970, pp. 45-87; Fani Mavroïdi, «Les premiers présidents de la confrérie grecque de Venise (1498-1558)», *Thesaurismata* 7 (1970), 172-182; Cristina Papacosta–Francesca Cavazzana Romanelli, «La confraternita dei Greci di Venezia e il suo archivio. Un modello condiviso di organizzazione della memoria documentaria», *Thesaurismata* 31 (2001), 379-403.

αποτελέσει είτε το νομικό και ιστορικό ενδιαφέρον της κάθε πράξης είτε ο χαρακτήρας του κειμένου ως αντιπροσωπευτικού δείγματος ενός τύπου νομικών πράξεων.

Κατά την επεξεργασία του υλικού λήφθηκαν υπόψη και άλλα κριτήρια:

2.3.1. Το ιστορικό κριτήριο

Σχετικά με τα τηρούμενα χρονικά πλαίσια δεν χρειάζεται να δοθούν περαιτέρω επεξηγήσεις, αφού ακολουθήθηκε με συνέπεια το κριτήριο που έθεσε ο Δ. Γκίνης για τα όρια του μεταβυζαντινού δικαίου²⁷. Μοναδική παρέκκλιση, όσον αφορά στην εναρκτήρια χρονολογία, αποτελούν τα πέντε πρώτα λήμματα, τα οποία ερανίζουν πηγές προερχόμενες από τις απαρχές της φραγκικής κυριαρχίας στην Κύπρο. Ως γνωστόν η αποσχισμένη από το βυζαντινό κορμό Κύπρος, κατακτήθηκε από τους δυτικούς σταυροφόρους ήδη από το 1191²⁸ για να περιέλθει ένα χρόνο αργότερα στην κυριαρχία του γαλλικού οίκου των Lusignan, όπου και θα παραμείνει μέχρι το 1489²⁹.

2.3.2. Το γεωγραφικό κριτήριο

Οι ξενόγλωσσες νομικές πηγές που καταχωρήθηκαν στον παρόντα τόμο προέρχονται από όλα εκείνα τα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, τα οποία λόγω της τέταρτης σταυροφορίας βρέθηκαν σε κάποια μορφή υποτέλειας σε δυτικές δυνάμεις. Και πάλι, κατ' εξαίρεσιν κείμενα ερανίσθηκαν και από περιοχές εκτός των ορίων της καθ' υμάς Ανατολής, όπου για ποικίλους λόγους μετανάστευσαν ελληνοφώνοι πληθυσμοί των κατακτημένων κυρίως εδαφών ιδρύοντας ισχυρές κοινότητες. Με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την Ελληνική Κοινότητα της Βενετίας³⁰, η οργάνω-

27. Μάλιστα ένα χρονολόγιο στο τέλος της έκδοσης –όπως ακριβώς και στο προηγούμενο Περίγραμμα– δίνει τα σημαντικότερα ιστορικά και νομικά γεγονότα της εξεταζόμενης περιόδου.

28. Πηγές από αυτή την περίοδο πριν του 1204 ερανίζονται και στο Περίγραμμα του Δ. Γκίνη. Βλ. σχετ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, σ. 9 καθώς και λήμματα 3 και 4.

29. Βλ. ενδεικτ. M. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, τ. 1, Paris 1861· W. Rudt de Collenberg, «Les Lusignan de Chypre», *EKEE* 10 (1979-1980) [1980], 85-319· P. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge 1991· Angel Nicolaou–Konari, «The Conquest of Cyprus by Richard the Lionheart and its aftermath: A Study of Sources and Legend, Politics and Attitudes in the year 1191-1192», *EKEE* 26 (2000), 25-123.

30. Βλ. ενδεικτ. M. Μανούσακας, «Η ἐν Βενετία Ἑλληνικὴ Κοινότης καὶ οἱ μητροπολίται Φιλαδελφείας», *EEBS* 37 (1969-1970), 170-211 = M. Manoussakas, «La comunità greca di Venezia e gli archivescovi di Filadelfia», *La chiesa Greca in Italia, 1, Atti del convegno interecclesiale, Bari 30 aprile-4 maggio 1969*, Padova 1970, σσ. 45-87· Φανή Μαυροειδή, «Οἱ πρῶτοι πρόεδροι τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητος Βενετίας (1498-1558)», *Θησαυρίσματα* 7 (1970), 172-182· Cristina Papacosta–Francesca Cavazzana Romanelli, «La confraternita dei Greci di

d’Orient³¹, même si les régions dans lesquelles elles s’étaient développées étaient d’une manière ou d’une autre revenues au sein de l’empire byzantin. On a considéré cela nécessaire par ce que, malgré le caractère autonome de l’administration de ces communautés, la communication avec les autochtones permettait et imposait de fait une osmose culturelle et juridique entre les populations.

2.3.3. Le critère linguistique

Dans le présent volume on a indexé tous les documents juridiques de la période post-byzantine rédigés par des notaires ou émis par des autorités administratives et judiciaires en latin, en italien et en français. On a aussi inclus les traductions, surtout en italien, de documents ottomans, étant donné que ces derniers constituent des actes officiels de validité authentique. La majorité de ces sources est en latin –langue officielle de l’administration pour plusieurs siècles. Les documents en italien font leur apparition dès le début du XVIe siècle surtout dans les régions occupées par Venise, puisque cette langue était devenue la langue officielle de l’administration et du notariat³². À Chypre sous la domination franque, le royaume des Lusignan avait employé très tôt comme langue de chancellerie le français parallèlement au

---

31. V. entre autres Chryssa Maltézou, *L’institution du Bail vénitien à Constantinople (1268-1453)*, Athènes 1970; Marie Nystazopoulou-Pélékidis, «Venise et la mer noire du XIe au XVe siècle», *Thesaurismata* 7 (1970), 15-51; M. Balard, «Péra au XIVe siècle. Documents notariés des archives de Gênes», *Les Italiens à Byzance*, Paris 1987, pp. 9-78; M. Martin, «Venetian Tana in the Later Fourteenth and Early Fifteenth Centuries», *Byzantinische Forschungen* 11 (1987), 375-379; Chryssa Maltezou, «Venetian (habitantes), (burgenses) and merchants in Constantinople and its Hinterland (Twelfth-Thirteenth Centuries)», *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot 1993, 233-241; S. Karpov, «Génois et Byzantins face à la crise de Tana de 1343 d’après les documents d’archives inédits», *Byzantinische Forschungen* 22 (1996), 33-42; Chryssa Maltezou, «Les italiens propriétaires «Terrarum et casarum» à Byzance», *BF* 22 (1996), 177-191; S. Karpov, «The Black Sea Region, before and after the Fourth Crusade», *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences. La IVe Croisade et ses conséquences* (sous la direction d’Angeliki Laiou), Paris 2005, pp. 283-282.

32. V. À titre indicatif Z. Tsirpanlis, «Culture grecque et latine à Rhodes (XIVe-XVe siècles)», *Rhodes et les îles des Sporades méridionales*, Rhodes 1991, pp. 387-388; Ch. Gasparis, «La langue de la bureaucratie vénitienne en Crète médiévale (XIIIe-XVe siècles)», *Symmeikta* 9 (1994), 141-156; Maltezou, Byzantine «consuetudines», pp. 269-280; Despina Michalaga, M. Blétsas, N. Moschonas, «Langue notariale et écriture au XVIe siècle. Les codes notariaux de Céphalonie», *L’écriture grecque aux XVe-XVIe siècles*, Athènes 2000, pp. 31-51; R. Eufe, «Politica linguistica della Serenissima: Luca Tron, Antonio Condulmer, Marin Sanudo e il volgare nella amministrazione veneziana a Creta», *Philologie im Netz* 23 (2003), 15-43.

νωση αυτών των κοινοτήτων φαίνεται να συνταιριάζει το δίκαιο της εκάστοτε επικυρίαρχης δύναμης με βασικά στοιχεία της νομικής παράδοσης των μελών τους, ενώ τα παραχωρούμενα κάθε φορά προνόμια από το κυρίαρχο κράτος αποτελούν ένα άριστο δείγμα συμπόρευσης και εκατέρωθεν προσαρμοστικότητας. Με την ίδια λογική αποδελτιώθηκαν και πράξεις προερχόμενες από τις λατινικές κοινότητες της Ανατολής³¹ ακόμη και όταν οι περιοχές όπου αυτές αναπτύσσονται επανήλθαν με τον ένα ή άλλο τρόπο στους κόλπους της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Κάτι τέτοιο κρίθηκε απαραίτητο γιατί, παρά τον αυτόνομο χαρακτήρα της διοίκησης αυτών των κοινοτήτων, η επικοινωνία τους με τους αυτόχθονες επέτρεπε και επέβαλλε εκ των πραγμάτων μία πολιτιστική και κυρίως μία δικαιοϊκή όσμωση.

2.3.3. Το γλωσσικό κριτήριο

Στον παρόντα τόμο έχουν αποδελτιωθεί όλα τα νομικά έγγραφα τα οποία εξέδωσαν οι νοταριακές, διοικητικές και δικαστικές αρχές της μεταβυζαντινής περιόδου, σε λατινική, ιταλική και γαλλική γλώσσα. Επίσης περιλαμβάνονται και οι μεταφράσεις οθωμανικών κυρίως κειμένων σε ιταλική γλώσσα δεδομένου ότι αποτελούν επίσημα έγγραφα της περιόδου με αυθεντική ισχύ. Η πλειονότητα των πηγών αυτών είναι γραμμένη στα λατινικά – επίσημη γλώσσα της διοίκησης για αρκετούς αιώνες. Τα ιταλικά κάνουν την εμφάνισή τους, στις βενετοκρατούμενες κυρίως περιοχές, από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, οπότε και έγιναν επίσημη γλώσσα της διοίκησης και των νοταρίων³². Στη φραγκοκρατούμενη Κύπρο το βασίλειο των

Venezia e il suo archivio. Un modello condiviso di organizzazione della memoria documentaria», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), 379-403.

31. Βλ. ενδεικτ. Χρύσα Μαλτέζου, *Ο θεσμός τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βενετοῦ Βαΐλου (1268-1453)*, Ἀθήνα 1970· Marie Nystazopoulou-Pélékidis, «Venise et la mer noire du XIe au XVe siècle», *Θησαυρίσματα* 7 (1970), 15-51· M. Balard, «Péra au XIVe siècle. Documents notariés des archives de Gênes», *Les Italiens à Byzance*, Paris 1987, σσ. 9-78· M. Martin, «Venetian Tana in the Later Fourteenth and Early Fifteenth Centuries», *Byzantinische Forschungen* 11 (1987), 375-379· Chryssa Maltezo, «Venetian (habitatores), (burgenses) and Merchants in Constantinople and its Hinterland (Twelfth-Thirteenth Centuries)», *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot 1993, 233-241· S. Karpov, «Génois et Byzantins face à la crise de Tana de 1343 d'après les documents d'archives inédits», *Byzantinische Forschungen* 22 (1996), 33-42· Chryssa Maltezo, «Les italiens propriétaires (Terrarum et casarum) à Byzance», *BF* 22 (1996), 177-191· S. Karpov, «The Black Sea Region, before and after the Fourth Crusade», *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences. La IVe Croisade et ses conséquences* (sous la direction d'Angeliki Laiou), Paris 2005, σσ. 283-282.

32. Βλ. ενδεικτ. Ζ. Τσιρπανλής, «Ελληνική και λατινική παιδεία στη Ρόδο (14^{ος}-15^{ος} αι.)», *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14^{ος} - 16^{ος} αι.)*, Συλλογή ιστορικών μελετών, Ρόδος 1991, σσ. 387-388· Χ. Γάσπαρης, «Η γλώσσα της βενετικής γρα-

latin³³. Enfin, malgré que pareille mention ne figure pas au titre de ce volume, certains textes en espagnol ont été répertoriés à cause de leur importance ou de leur spécificité.

La collection de tout le matériel et l'indexation des entrées se sont avérées un processus particulièrement intéressant. Le fait que même un seul acte administratif, judiciaire ou notarié soit présenté pour chacune des années de ces siècles et qu'à partir de ces documents il soit possible d'esquisser une image globale du microcosme d'une région, dépasse la dimension juridique et ouvre des voies qui pourraient intéresser une gamme beaucoup plus grande de chercheurs et d'érudits. Ceci, en effet, semble justifier encore plus l'effort entrepris.

Ioannis Chatzakis

Chercheur

Centre de Recherches pour l'Histoire du Droit Hellénique

Académie d'Athènes

Translation: Joannis Panagiotidis

---

33. V. à titre indicatif D. Baglioni, «... Και γράφομεν φράγκικα και ρωμαϊκά»: pluri-linguisme et interférence dans les documents chypriotes du XVe siècle», *Identités croisées en un milieu méditerranéen. Le cas de Chypre (Antiquité - Moyen Âge)*, Rouen 2006, pp. 317-328; A. Beihammer, «Byzantine Chancery Traditions in Frankish Cyprus: The case of the Vatican MS Palatinus Graecus 367», *Identités croisées en un milieu méditerranéen. Le cas de Chypre (Antiquité-Moyen Âge)*, Rouen 2006, pp. 301-315.

Lusignan από πολύ νωρίς χρησιμοποίησε ως γλώσσα της βασιλικής γραμματείας, παράλληλα με τα λατινικά, και τα γαλλικά³³. Τέλος, παρ' όλο που μία τέτοια ένδειξη δεν υφίσταται στον τίτλο, ερανίσθησαν λόγω της σπουδαιότητας ή της ιδιαιτερότητάς τους και κάποια ισπανόγλωσσα κείμενα.

Η διαδικασία συλλογής του όλου υλικού και της αποδελτίωσης των λημμάτων αποδείχτηκε μία διεργασία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Το γεγονός ότι από το φάσμα όλων αυτών των αιώνων μπορεί να παρατεθεί από το κάθε έτος έστω και μία πράξη διοικητική, δικαστική ή νοταριακή, ή το ότι από κάθε μία περιοχή μπορεί μέσα από αυτές τις πράξεις να σχημαχθεί η εικόνα ενός ολόκληρου μικρόκοσμου, ξεπερνά τη διάσταση της νομικής σκοπιμότητας και προχωρεί σε ατραπούς που θα μπορούσαν να ενδιαφέρουν ένα σαφώς ευρύτερο φάσμα μελετητών και ερευνητών, γεγονός που φαίνεται εν τέλει να δικαιώνει ακόμη περισσότερο αυτήν την προσπάθεια.

Ιωάννης Χατζάκης
Ερευνητής Γ' Βαθμίδας
Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας
του Ελληνικού Δικαίου
της Ακαδημίας Αθηνών

φειοκρατίας. Η αντιπαράθεση λατινικής και ελληνικής γλώσσας στη μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}-15^{ος} αι.)», *Σύμμεικτα* 9 (1994), 141-156· Maltezos, Byzantine «consuetudines» κτλ., σσ. 269-280· Δέσποινα Μιχάλαγα, Μ. Μπλέτας, Ν. Μοσχονάς, «Νοταριακή γλώσσα και γραφή τον 16^ο αιώνα. Οι νοταριακοί κώδικες της Κεφαλονιάς», *Η ελληνική γραφή κατά τους 15^ο και 16^ο αιώνες*, Αθήνα 2000, σσ. 31-51· R. Eufe, «Politica linguistica della Serenissima: Luca Tron, Antonio Condulmer, Marin Sanudo e il volgare nella amministrazione veneziana a Creta», *Philologie im Netz* 23 (2003), 15-43.

33. Βλ. ενδεικτ. D. Baglioni, «... Και γράφομεν φράγκικα και ρωμαϊκά»: plurilinguisme et interférence dans les documents chypriotes du XVe siècle», *Identités croisées en un milieu méditerranéen. Le cas de Chypre (Antiquité - Moyen Âge)*, Rouen 2006, σσ. 317-328· A. Beihammer, «Byzantine Chancery Traditions in Frankish Cyprus: The case of the Vatican MS Palatinus Graecus 367», *Identités croisées en un milieu méditerranéen. Le cas de Chypre (Antiquité - Moyen Âge)*, Rouen 2006, σσ. 301-315.

REMERCIEMENTS

Je me sens plus qu'obligé de remercier tous ceux qui d'une manière ou d'une autre ont contribué à ce que ce travail soit mené à bonne fin. Les plus vifs remerciements sont dus, en tout premier lieu à M. Ménélaos Tourtoglou, Académicien, membre du Conseil du Centre de Recherches de l'Histoire du Droit Hellénique, ancien Recteur de l'Université Démocrite de Thrace, qui a inspiré tout cet effort. Je tiens aussi à remercier tout particulièrement M. Apostolos Georgiadis, Académicien, Président du Conseil du Centre de Recherches de l'Histoire du Droit Hellénique, M. Epaminondas Spiliotopoulos, Académicien, Modérateur du Centre, ainsi que les membres du Conseil du Centre M.M. les Académiciens Georges Mitsopoulos et Emmanuel Roukounas pour leur appui. De vifs remerciements sont aussi adressés au Secrétaire Général de l'Académie d'Athènes, M. l'Académicien Vassilios Pétrakos, et au Secrétaire pour les Publications, M. l'Académicien Panayotis Vokotopoulos, qui m'ont fait l'honneur d'insérer cet ouvrage dans la série des Travaux de l'Académie d'Athènes et ont appuyé effectivement sa parution.

Je ne saurais manquer de mentionner la contribution décisive de la Directrice du Centre de Recherches de l'Histoire du Droit Hellénique de l'Académie d'Athènes, Dr. Lydia Paparriga-Artémiadi, à l'achèvement de cet effort et dont l'aide et l'encouragement dès les débuts de ce travail ont été pour moi un appui essentiel.

Je dois également remercier mon collègue au Centre de Recherches de l'Histoire du Droit Hellénique, Dr. Ilias Arnaoutoglou, qui a maintes fois partagé mes préoccupations. Je remercie de même les chercheurs et Directeurs des autres Centres de l'Académie, en particulier ceux du Centre de Recherches de l'Hellénisme Médiéval, qui ont toléré pendant toutes ces années mes demandes pressantes. Je tiens aussi à exprimer ma gratitude envers le personnel de la Bibliothèque Centrale de l'Académie d'Athènes et celui de la Bibliothèque Gennadios pour leur aide efficace à la collection du matériel. Enfin, je remercie vivement mon amie et collègue, Dr. Despina Tsourka-Papastathi, pour avoir revu cette traduction.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Είναι κάτι παραπάνω από επιτακτική η ανάγκη να ευχαριστήσω όλους αυτούς που συνέβαλαν με οποιονδήποτε τρόπο στην ολοκλήρωση αυτού του έργου. Θερμότερες λοιπόν ευχαριστίες οφείλονται πρώτα απ' όλα στον Ακαδημαϊκό και μέλος της Εφορευτικής Επιτροπής του *Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* κ. Μενέλαο Τουρτόγλου, τέως Πρύτανη του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, ο οποίος υπήρξε ο εμπνευστής όλης αυτής της προσπάθειας. Επίσης ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον Πρόεδρο της Εφορευτικής Επιτροπής του *Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, Ακαδημαϊκό κ. Απόστολο Γεωργιάδη, στον Επόπτη του Κέντρου Ακαδημαϊκό κ. Επαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλο καθώς και στα μέλη της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου, Ακαδημαϊκούς κ.κ. Γεώργιο Μητσόπουλο και Εμμανουήλ Ρούκουνα για την υποστήριξή τους. Θερμότερες ευχαριστίες επίσης πρέπει να απευθύνω στο Γενικό Γραμματέα της Ακαδημίας Αθηνών, Ακαδημαϊκό κ. Βασίλειο Πετράκο και στο Γραμματέα επί των Δημοσιευμάτων Ακαδημαϊκό κ. Παναγιώτη Βοκοτόπουλο, που έκαναν την τιμή να εντάξουν αυτό το έργο στη σειρά των *Πραγματειών της Ακαδημίας Αθηνών* και υποστήριξαν έμπρακτα την ολοκλήρωσή του.

Θα ήταν φυσικά σοβαρή παράλειψη να μην αναφερθεί η καίρια συμβολή στην επιτευξη αυτού του εγχειρήματος της Διευθύντριας του *Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* της Ακαδημίας Αθηνών, ΔραΝ Λυδίας Παπαρρήγγα-Αρτεμιάδη, η οποία από την αρχή, λόγω και έργω, υποστήριξε θερμά αυτή μου την προσπάθεια.

Αναγκαίες είναι επίσης οι ευχαριστίες στο συνάδελφό μου στο *Κέντρο Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, ΔραΝ Ηλία Αρναούτογλου, τον οποίο όχι λίγες φορές απασχόλησα με τους προβληματισμούς μου. Το ίδιο ευχαριστώ και τους ερευνητές και Διευθυντές των άλλων Κέντρων της Ακαδημίας, ιδιαίτερα δε αυτό του *Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού*, που ανέχτηκαν όλα αυτά τα χρόνια τις οχλήσεις μου. Ευγνώμων επίσης είμαι απέναντι στο προσωπικό τόσο της *Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών* όσο και της *Γενναδείου Βιβλιοθήκης* για την έμπρακτη βοήθειά τους στην περισυλλογή του υλικού. Τέλος, ένα θερμό ευχαριστώ οφείλεται στη φίλη και συνάδελφο, ΔραΝ Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη για την πολύτιμη συνεισφορά της στη θεώρηση της μετάφρασης της εισαγωγής του τόμου.

